

Көкебаева Г.К.

Ұлттар Лигасы және түркі халықтарының тәуелсіздік жолындағы күресі

Мақалада түркі халықтарының азаттық күресінің тарихы халықтардың өзін-өзі билеу құқықтары аясында қарастырылады. Париж бітім конференциясы кезінде халықтардың өзін өзі билеу қағидасы көпұлтты империялардың құрамындағы көптеген халықтар үшін шешуші маңызы бар мәселе болды. Конференцияны ұйымдастырушылардың бірі – АҚШ президенті В. Вильсон халықтардың өзін өзі билеу қағидасын өзінің танымал «14 тармағына» енгізді. Алайда бұл қағида Осман, Австро-Венгрия және Ресей империяларының құрамында болған кейбір еуропалық халықтарға қатысты ғана іске асырылды. Әрине, ішкі дамуындағы алғышарттарға сәйкес шығыстық халықтар да, соның ішінде түркілер де, Ресейден бөлінуге ұмтылды. Түркі эмигранттары Батыс елдерінің назарын Түркістан халықтарының тәуелсіздік алу мәселесіне аударуға тырысты. Париж конференциясында Антанта елдері халықтардың өзін өзі билеу құқықтарын жариялай отырып, Еуропа елдерінің отарлары болып отырған Шығыс елдері халықтарына тәуелсіздік беру мәселесін мүлде талқылаған жоқ. Большевиктер Ресейдің ұлттық шеткері аймақтарының халықтарына бөлініп шығып дербес мемлекет құруды қамтитын өзін-өзі билеу құқығын береміз деп уәде берді. Алайда Кеңес Одағының бүкіл тарихы бұл уәденің тек қана насихаттық сипатта болғанын көрсетті.

Түйін сөздер: Ұлттар Лигасы, Вудро Вильсон, азаттық күрес тарихы, түркі халықтарының азаттық күресі, түркі эмигранттарының қызметі.

Kokebayeva G.K.

The League of Nations and Turkic people's struggle for the independence

The article considers the history of liberation movement of Turkic people in the context of the self-determination rights of nation. During the Paris Peace Conference, the key for many people who composed of the multinational empires was the principle of national self-determination was. The President of the United States W. Wilson, who was one of the organizers of conference, included in his famous «14» points – the principle of national self-determination. However, this principle was implemented only in respect of some European nations, enters a state of the Ottoman, Austro-Hungarian and Russian empires. But because of internal preconditions, the oriental people, including Turkic, sought also to secede from Russia. Turkic immigrants tried to draw of Western countries' attention to the problem of independent acquisition by Turkestan nations. At the Paris conference, proclaiming the right of people to self-determination, the Entente countries did not even discuss the issue of granting independence to the people of Eastern countries – colonies of the European powers.

Key words: The League of Nations, Woodrow Wilson, history of the liberation struggle, liberation struggle of Turkic peoples, activity of Turkish immigrants.

Кокебаева Г.К.

Лига Наций и борьба тюркских народов за независимость

В статье рассматривается история освободительного движения тюркских народов в контексте реализации прав самоопределения народов. В период Парижской мирной конференции принцип самоопределения народов стал ключевым для многих народов, находившихся в составе многонациональных империй. Президент США В. Вильсон, один из организаторов конференции, принцип национального самоопределения включил в свои известные «14 пунктов». Однако этот принцип был претворен в жизнь лишь в отношении некоторых европейских народов, входивших в состав Османской, Австро-Венгерской и Российской империй. Но в силу назревших внутренних предпосылок восточные народы, в том числе и тюркские, также стремились отделиться от России. Тюркские эмигранты старались обратить внимание западных стран на проблему приобретения независимости народами Туркестана. На Парижской конференции, провозглашая право народов на самоопределение, страны Антанты даже и не обсуждали вопрос о предоставлении независимости народам восточных стран – колоний европейских держав.

Ключевые слова: Лига Наций, Вудро Вильсон, история освободительной борьбы, освободительная борьба тюркских народов, деятельность тюркских эмигрантов.

**ҰЛТТАР ЛИГАСЫ
ЖӘНЕ ТҮРКІ
ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ
ТӘУЕЛСІЗДІК
ЖОЛЫНДАҒЫ КҮРЕСІ**

Ұлттар Лигасының халықтардың өзін-өзі билеу құқығы идеясына қатысты тұғырнамасының қалыптасу тарихы кеңестік тарих ғылымында әбден бұрмаланған мәселелердің бірі болды. Кеңестік тарихнамада халықтардың өзін-өзі билеу құқығы туралы мәселе большевиктердің жетекшісі В.И. Лениннің еңбектерімен, кеңес өкіметінің қызметімен байланыстырылды. Ал шындығында халықтардың өзін-өзі билеу құқығы идеясы отарлық жүйенің қалыптасуымен қатар шыққан, ал бірінші дүниежүзілік соғыстың соңғы жылдарында халықаралық деңгейде көтерілген мәселе болатын [1, 95-121 бб.]. Еуропалық тарихнамада халықтардың өзін-өзі билеу құқығы туралы мәселенің саяси, экономикалық, әлеуметтік және құқықтанушылық аспектілері кеңінен зерттелген [2, 3 б.].

Бірінші дүниежүзілік соғыстың соңғы жылында АҚШ президенті Вудро Вильсон халықаралық қатынастардың жаңа қағидаларын негіздеген бағдарлама ұсынды. 1918 жылы 8 қаңтарда конгреске тапсырылған бұл құжат Вильсонның «14 тармағы» деп аталады. Бұл құжатта құпия халықаралық келісімдердің болмауы, дипломатиялық қатынастардың ашық жүргізілуі, теңізде жүзу еркіндігі, халықаралық саудада барлық ұлттарға тең мүмкіншілік берілуі, қарулануды шектеу, егеменділікке қатысты мәселелерді шешуде халықтың мүдделерін ескеру, Германия басып алған елдердің жерінен неміс әскерлерінің сөзсіз шығарылуы, Германияның Эльзас пен Лотарингияны Францияға қайтаруы, Австро-Венгрия және Осман империяларының құрамындағы халықтарға автономиялық құқық беру, тәуелсіз Польша мемлекетінің құрылуы, болашақта бейбітшілікті қорғауға қызмет ететін халықаралық ұйым құру талаптары қойылды. Ресейге қатысты алғанда «14 пункт» саяси даму жолын Ресей халқының өзі таңдауы және сол таңдап алған басқару жүйесін сақтай отыра, болашақта құрылатын халықаралық ұйымға кіруі идеясын көтерді. В. Вильсонның ойлары әділетті бітім жасау, болашақта соғысты болдырмау және бейбітшілікті сақтау мақсатын көздейтіндерге неғұрлым ыңғайлы еді.

Конференцияны өткізу тәртібін белгілеу барысында Вильсон бірінші кезекте халықаралық ұйым – Ұлттар Лигасын құру мәселесін талқылауды ұсынды. Алайда Ұлыбритания, Франция және Жапония өкілдері бұған қарсы болды. Олар Ұлттар

Лигасының жарғысы бекітілген соң, Германия мен Осман империясының иеліктерін бөлісіп алу және репарациялар төлету мәселесін талқылауда қиындықтар туады деп қауіптенді. Алайда Ұлттар Лигасын құруды барлық елдер жақтағандықтан осы ұйымның жарғысын дайындайтын Вильсон бастаған арнаулы комиссия құрылды.

Вильсон басқарған комиссия Ұлттар Лигасының негізгі құжаттарын дайындап болған соң, конференция осы мәселені талқылауға кірісті. Ұлттар лигасының жарғысы негізіне америка-ағылшын жобасы алынды. Жарғы ұзақ талқыланды. Францияның Ұлттар Лигасының дербес қарулы күштерін құру туралы ұсынысына Ұлыбритания мен АҚШ қарсы болды. 14-ақпанда Ұлттар Лигасының жарғысы қабылданды. 26 баптан тұратын жарғыда ұйымның құрылымы, міндеттері, басқару мекемелері және мүшелерінің өзара қатынастарының негіздері мен міндеттері белгіленді. Лигаға барлық тәуелсіз елдер, доминиондар және отар елдер мүше бола алады. Лиганың жұмысын Жиналыс (Ассамблея) пен Кеңес жүргізеді. Жиналысқа Лигаға мүше барлық елдердің өкілдері енгізіледі. Кеңеске басты одақтас мемлекеттердің өкілдері тұрақты мүше ретінде кіреді, ал қалған 4 мүшесін Жиналыс басқа елдердің өкілдерінен белгілі бір мерзімге тағайындап отырады. Лига мүшелері осы ұйымға кірген барлық елдердің территориясының біртұтастығын және қалыптасқан саяси тәуелсіздігін құрметтеуге, сонымен қатар сыртқы шабуылдардан қорғауға міндеттенеді. Ұлттар Лигасы туралы ковенция 1920 жылы 10-қаңтарда күшіне енді. Ұлттар Лигасы Гаагадағы Халықаралық трибуналды және Халықаралық Еңбек Ұйымын өз құрамына алды. Ұлттар Лигасы өзінің жарғысында бекітілген өкілеттілігі шегінде елеулі қызмет атқарды.

Антанта елдерінің Германия мен Осман империясының отарларын бөлісіп алу ниетіне орай Ұлттар Лигасының жарғысына мандаттық жүйені бекіткен бап енгізілді. Мандаттық жүйе «Вильсонның 14 тармағында» ұсынылған халықтардың өзін-өзі билеу идеясын Антанта елдерінің жаңа отарлар алу ниетіне бейімдеуінің көрінісі болды. Антанта елдері жеңілген Үштік одақ елдерінің отарларын толық иемдене алмайды, оларды билеуге белгілі бір мерзімге Ұлттар Лигасынан мандат беріледі. Мандат бойынша бағындырылған ел дамудың белгілі бір дәрежесіне жеткен кезде, мандаттың күші жойылып, оған тәуелсіздік беріледі. Алайда екінші дүниежүзілік соғысқа дейін мандаттың күші жойылып, тәуелсіздік алған ел болған жоқ.

Ұлттар Лигасы Жарғысының негізіне алынған ағылшын-американ жобасына «Вильсонның 14 тармағы» енгізілген болатын. Ресейдің қоластындағы халықтардың, соның ішінде Түркістанның зиялы өкілдері «Вильсонның 14 тармағының» езілген ұлттардың өзін-өзі билеу құқығы туралы идеясына айрықша мән берді. Бұл құжатта Австро-Венгрия империясының қоластындағы халықтар автономиялық дамудың барынша кең мүмкіндіктерін алуы қажет деген ұсыныс жасалды. Сондай-ақ, поляк халқының тәуелсіз мемлекетін қалпына келтіруіне айрықша назар аударылып, «тәуелсіз Польша мемлекеті құрылуға тиісті, оған күмансыз поляк халқы тұратын территориялардың барлығы кіруге тиісті, оған теңізге еркін және сенімді шығу жолы қамтамасыз етілуге тиісті, ал оның саяси және экономикалық тәуелсіздігіне, сондай-ақ, территориялық тұтастығына халықаралық келісіммен кепілдік берілуге тиісті», – деп көрсетілді [4, 108-110 бб.].

Ресейдің бұрынғы отарлары Польшаның, Финляндияның, Балтық жағалауындағы елдердің мемлекеттік тәуелсіздігін алу фактісінің халықаралық құжатта – Париж бітім конференциясының шешімдерінде бекітілуін түркі саяси эмигранттары ұлттардың өзін-өзі билеу құқығы туралы идеяның іске асуы деп қабылдады. Сондықтан бірқатар саяси қайраткерлер өз ұлттарының тәуелсіздігін алуына көмектесуін сұрап В. Вильсонға хат жазған. Солардың ішінде Сәлім Мұса мен Мырзахмет Рахымның да хаты бар. Олар хатты АҚШ президентіне жіберу үшін Германияның Сыртқы істер министрлігінен көмек сұраған. «Президент мырза! – деп жазады Сәлім Мұса, – Киргизия халқы Ресейдің ауыр езгісінің астында жаншылуда, орыстардың жүргізіп жатқан саясаты біздерді қатты қиналтады. Олар біздің жерімізді тартып алып, орыс отаршыларына бөліп беруде, осылайша біздің халқымыз қайыршылыққа ұшыратылып отыр. Тығырыққа тірелген кезде біз сіздің Сенатқа жолдаған хатыңызды естідік. Еділдің жағасынан Қытай шекарасына дейінгі жерді мекендеген халықтың үміті қайта оянды. Сіздің хатыңыз біздің бойымызда ұлы америка халқы қырғыз халқының да құқықтарын қорғайды деген сенім тудырды, біз енді Америка осы бағытта әрекет жасай бастайды деп зор алғыспен күтудеміз» [5]. Мырзахмет Рахымның хаты да осындай мазмұнда: «Президент мырза! Сіз америка сенатына адамзаттың болашағы туралы өзіңіздің ойларыңызды мәлімдеген кезде бүкіл езілген халықтардың бойында жаңа үміт-тілектер туды. Сіздің Польшаға тәуелсіздік беру туралы ұсынысыңызды біз Ресейдегі көпте-

ген халықтарды басып-жаншып отырған қанды-қол тиранияны жоюдың негізі деп бағалаймыз. Ежелден келе жатқан мәдениеті және еңбекқор халқы бар, тәуелсіздікке жанқиярлықпен ұмтылып отырған Түркістан елі Сізден Польшаға көрсеткен көмегіңіздей жақсылық әрекет күтеді» [5].

Бірінші дүниежүзілік соғысты қорытындылаған және Ұлттар Лигасын құрған Париж бітім конференциясында ұлттардың өзін-өзі билеу құқығы жарияланды. Австро-Венгрия империясы құрамынан бөлініп кеткен жас мемлекеттер және Ресей империясынан бөлінген Финляндия, Латвия, Литва, Эстония, Польша Париж бітім конференциясының шешімдерімен ұлттық егеменділігінің заңды түрдегі кепілдігін алды. Бұл Еуропадағы түркістандық эмигранттардың ұлт азаттығы мен тәуелсіздігі туралы үмітін күшейте түсті. Еуропадағы кеңестік шығыс эмигранттарының басын қосқан ұйым «Прометей лигасы» болды. Аталған ұйым 1928 жылы құрылып, екі жылдан кейін Парижге көшкен, оны үнемі Польша үкіметі қаржыландырып отырған. Ресми жетекшісі бұрынғы Грузия үкіметінің басшысы Н. Жордания болған бұл одақ саяси клуб тәрізді болды, оған грузин социалистерінің, әзірбайжан муссаватистерінің ұйымдары, түркістандықтардың «Түркістан ұлттық бірлігі» ұйымы, Қырым татарларының Ұлттық партиясы, татарлар мен Солтүстік Кавказ эмигранттарының ұлттық ұйымдары кірді. «Прометей лигасының» басшы органына әрбір ұйымнан екі өкіл, соның ішінде түркістандықтар атынан Мұстафа Шоқай мен Осман Қожа кірді. Одақтың Парижде шығарылған «Прометей» деп аталған орталық басылымынан басқа Румынияда, Польшада, Германияда шығатын жеке ұлттық басылымдары болды «Прометей» ұйымы Түркістандағы, Украинадағы, Кавказдағы жергілікті халықтардың азаттық алуына көмектесуді өтініп, Ұлттар Лигасына бірнеше рет хаттар жіберген [6]. Алайда Батыс елдері Түркістанға, жалпы ресейлік Шығысқа ұлт-азаттық күресінде көмек беруге асыға қойған жоқ. Өйткені жеңілген Төрттік Одақтың Шығыстағы отарлары мандаттық жүйе бойынша жеңімпаз елдерге бөлініп берілді, ал Антанта елдерінің Шығыстағы отарларының тәуелсіздігі туралы мәселе күн тәртібіне мүлде қойылған жоқ. Демек, Түркістан мен Кавказ евроцентristік әлемде Польша, Финляндия, Прибалтика және оңтүстік славян халықтарының қатарына қойылмай, отарлық Шығыс ретінде бағаланды. Австро-Венгрия мен Осман империясы құрамынан бөлініп кеткен жас мемлекеттер Париж бі-

тім конференциясының шешімдерімен ұлттық егеменділігінің заңды түрдегі кепілдігін алды. Париж конференциясын ұйымдастырушы Антанта елдері Ресейдің отарлары Түркістан мен Кавказдағы халықтардың тәуелсіздігін алуына халықаралық кепілдіктер берген жоқ. Халықтардың өзін-өзі билеу құқығы туралы мәселе Ұлттар Лигасының құжаттарында халықаралық-құқықтық сипатқа ие болған жоқ.

Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін көпұлтты империялардың ыдырау үдерісі басталды [7]. Д.А. Сэнборнның еңбегінде бірінші дүниежүзілік соғыс және азамат соғысы Ресей отарлық империясының ыдырау үдерісінің бірінші кезеңі ретінде сипатталады [8]. Алайда отандық тарих ғылымында бұл оқиғалар азамат соғысының жеке көріністері ретінде қаралады. Ал Австро-Венгрия империясының құрамында болған чех, словак, т.б. славян халықтарының Габсбургтердің билігіне қарсы күресі ұлт-азаттық қозғалысы ретінде бағаланады. Демек, мағынасы ұқсас тарихи оқиғаларға екі түрлі баға беріледі. Ресейден Польшаның, Финляндияның, Латвияның, Литваның, Эстонияның бөлініп кетуін және Украина, Белоруссия, Кавказ, Қазақстан, Орта Азия, Волга бойында құрылған мемлекеттер мен үкіметтердің тарихын да біз отарлық империялардың ыдырау үдерісі аясында зерттеуіміз қажет.

Демек, көпұлтты Австро-Венгрия, Осман империяларының ыдырауы кезінде тап осындай сипаттағы Ресей империясының да ыдырауы басталған еді. Польша, Украина, Финляндия және Прибалтика мемлекеттері тәуелсіздігін жариялады. Белоруссия жерінде Белорусь халықтық республикасы құрылды. Кавказда, Қазақстан мен Орта Азияда тәуелсіз ұлттық үкіметтер құрылды. Большевиктер қарудың күшімен бес жыл ішінде ұлттық күштерді талқандап, Ресей империясының ыдырауын тоқтатты. Бұл оқиғалар отандық және шетелдік зерттеулерде Ресейдегі азамат соғысы ретінде сипатталады. Ал шындығында Ресей империясын ыдыраудан сақтау үшін жүргізілген күрес – азамат соғысына жатпайтын, бөлекше құбылыс. Азамат соғысы екі бағытта жүргізілді. Бірінші бағыт ақтар мен қызылдар арасында Орталық өкімет билігін алу үшін жүргізілген қарулы күрес түрінде көрінді. Бұл бағыттағы ақтар мен қызылдарға ортақ сипат – екі топ та Ресей империясын сақтап қалуды көздеді. Екінші бағыт – империяны сақтауды ниет еткен күштердің Түркістанда, Кавказда, Еділ-Жайық бойында, Украина мен Белоруссияда, т.б. аудандарда құрылған тәуелсіз

ұлттық республикаларға қарсы күресі. Бұл күресте ұлтының тәуелсіздігі үшін күрескен күштер қызылдардың да, ақтардың да қарсылығына ұшырады.

Азамат соғысында ақтарды жеңіп, өз билігін сақтап қалған большевиктер ұлттық мәселеде екіжүзді саясат жүргізді. Бір жағынан, олар Ресей империясынан бөлініп кеткен және халықаралық аренада тәуелсіздігі мойындалған жас мемлекеттерден басқа жерлердің барлығын қайта біріктірді де, Кеңес Одағын құрды. Екінші жағынан, барлық ұлттардың өзін-өзі билеу құқығын жарялады. Бұл идеяны большевиктер әуелі Уақытша үкіметке, одан кейін «ақтарға» қарсы күресте жергілікті халықтарды өз жағына тарту үшін пайдаланды. Большевиктер өкімет билігін алған бойда жарияланған «Ресей халықтары құқықтарының декларациясында» ұлттардың өзін-өзі билеу құқығының өрісі олардың бөлініп шығып дербес мемлекет құру мүмкіншілігін де қамтитындығы айтылды [9, 282 б.]. Украина Халық Республикасының парламенті Орталық Радамен қақтығыстар кезінде кеңес өкіметі Украина республикасын және оның Ресейден мүлде бөлініп кету құқығын мойындайтынын және Украинаны Ресеймен арасындағы қатынастарды реттеу жөнінде келіссөздер жүргізуге шақыратынын мәлімдеді [9, 310, 318 бб.]. Дегенмен, алғашқы кеңес-

тік конституцияға халықтардың өзін-өзі билеу құқығы туралы жеке бап енгізілген жоқ, тек қана «РСФСР құрамына Кеңестік Республиканың жаңа мүшелерін қабылдау және Ресей Федерациясынан оның жекелеген бөліктерінің шығуын мойындау» Кеңестердің Бүкілресейлік Съезінің өкілеттілігіне берілетіні айтылды [9, 430 б.]. Бұл халықтардың өзін-өзі билеу құқығын заңдандыру емес еді.

1922 жылы КСРО құру туралы Одақтық келісімде әрбір одақтас республиканың Одақтан еркін түрде шығу құқығы сақталады» деп көрсетілді [10, 10 б.]. Осы сөйлем ешқандай өзгеріссіз 1924 жылғы КСРО конституциясының 2-тарауының 4-бабында, 1936 жылғы конституцияның 17-бабында берілді. Алайда Кеңес Одағының 1922 жылдан 1991 жылға дейінгі тарихында Одақтан бір де бір республика шыққан жоқ. Өйткені Кеңес Одағы іс жүзінде бұрынғы Ресей империясының тікелей мұрагері болды, ұлттық автономиялар түгілі, одақтас республикалардың өзі айтарлықтай құқықтарға ие болған жоқ, ал бөліну туралы мәселе көтерудің өзі мүлде мүмкін емес еді. Большевиктердің халықтардың өзін-өзі билеуі туралы идеялары кеңес өкіметі толық жеңгеннен кейін тек қана шетелдік Шығыстың отар елдерін социалистік жолға тарту үшін пайдаланылған үгіт-насихаттық құрал болды.

Әдебиеттер

- 1 Raič D. Statehood and the Law of Self-Determination. – Hague: Martinus Nijhoff Publishers, 2002. – 495 p.
- 2 Brühl-Moser D. Die Entwicklung des Selbstbestimmungsrechts der Völker unter besonderer Berücksichtigung seines innerstaatlich-demokratischen Aspekts und seiner Bedeutung für den Minderheitenschutz. – Basel: Helbing und Lichtenhahn, 1994. – 325 s.
- 3 Manela E. The Wilsonian Moment: Self-Determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism. – New York: OUP, 2007. – 352 p.
- 4 Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. – Ч. 2. – М.: Литиздат. НКВД, 1926. – 247 с.
- 5 Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (Berlin), Abteilung A, R 11071, Bd. 7.
- 6 Archiwum Akt Nowych w Warszawie, W. 126/v, 1588.
- 7 Eichenberg J., Newman J.P. Aftershocks: Violence in Dissolving Empires After the First World War // Contemporary European History. – 2010. – №197. – P. 183-194.
- 8 Sanborn J.A. Imperial Apocalypse: The Great War and the Destruction of the Russian Empire. – Oxford: Oxford University Press, 2014. – 304 p.
- 9 Первая советская конституция (Конституция РСФСР 1918 года). – М.: Юриздат. НКЮ СССР, 1938. – 493 с.
- 10 I съезд Советов СССР. Стенографический отчет. – М.: Изд.ЦИК СССР, 1923. – 123 с.

References

- 1 Raič D. Statehood and the Law of Self-Determination. – Hague: Martinus Nijhoff Publishers, 2002. – 495 p.
- 2 Brühl-Moser D. Die Entwicklung des Selbstbestimmungsrechts der Völker unter besonderer Berücksichtigung seines innerstaatlich-demokratischen Aspekts und seiner Bedeutung für den Minderheitenschutz. – Basel: Helbing und Lichtenhahn, 1994. – 325 S.
- 3 Manela E. The Wilsonian Moment: Self-Determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism. – New York: OUP, 2007. – 352 p.

- 4 Mezhdunarodnaia politika noveishegovremeni v dogovorakh, notakh i deklaratsiakh. Ch.2. – M.: Litizdat. NKID,1926. – 247 s.
- 5 Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (Berlin), Abteilung A, R 11071, Bd. 7.
- 6 Archiwum Akt Nowych w Warszawie, W. 126/v, 1588.
- 7 Eichenberg J., Newman J.P. Aftershocks: Violence in Dissolving Empires After the First World War // Contemporary European History. – 2010. – №197. – P. 183-194.
- 8 Sanborn J.A. Imperial Apocalypse: The Great War and the Destruction of the Russian Empire. – Oxford: Oxford University Press, 2014.– 304 p.
- 9 Pervaia sovetskaia konstitutsia (Kostitutsia RSFSR 1918 goda). – M.: Iurizdat. NKIU SSSR, 1938.– 493 s..
- 10 I sezd Sovetov SSSR. Stenograficheskii otchet. – M.: Izd.TSIK SSSR, 1923. – 123 s..